

Zarys dziejów kolonizacji „wysp francuskich” na Oceanie Indyjskim

Inter promontorium primum Nativitatis & Mosambicam, ceum monstrum maris vastum, spinam extendit Insula MADAGASCAR, hoc est, Insula Lunæ, nostris Sancti Laurentii¹.

Tajemniczy potwór, piękna i bestia w jednej osobie, gościnni ludzie zdolni do niespodziewanej zdrady: takie opinie, wspierane przez mity i fakty – z relacji podróżników² – nie tylko nie odstraszały, ale wręcz przyciągały na Madagaskar, chociaż od czasu odkrycia wyspy w 1500 roku aż do końca XIX w. był nie do zdobycia dla Europejczyków od paru stuleci już panujących na wybrzeżach Indii i Afryki, w Indonezji, Australii... Oczywiście położenie na drodze morskiej do Indii (zaopatrzenie w wodę, świeże mięso, owoce i warzywa), a nade wszystko bogactwa naturalne (rzadkie metale, w tym złoto, kamienie szlachetne) oraz rozległa przestrzeń – terytorium władzy, o jakim można tylko pomarzyć – mogły działać jak magnes na chciwych i ambitnych. Rzecz w tym, że Madagaskar stał się namiastką *Terra Australis Incognita*, o której idealnym, rajskim klimacie i ustroju przez kilka stuleci marzyli nowożytni³. W XVII i XVIII w. tęsknota za doskonałym jej

¹ „Między przylądkiem Bożego Narodzenia a Mozambikiem, niby potężny morski potwór, grzbiet swój pręży Wyspa MADAGASKAR, to jest Wyspa Księżycowa, po naszymu Świętego Wawrzyńca”. To ostatnie imię Diogo Diaz nadał wyspie zgodnie ze zwyczajem, by odkrywane miejsca nazywać imionami świętych patronów danego dnia. C.B. Morisot, *Orbis maritimi sive rerum in mari et littoribusgestarum generalis historia [...]*, Petrus Palliot, Divione (Dijon), 1643, s. 580. Pomyłka autora? Miał pewnie na myśli wyspę Bożego Narodzenia na Oceanie Indyjskim położoną na południe od Jawy (podkreślenie red.).

² Krótka lista z XVI–XVIII w.: bracia Parmentier, François Cauche, François Martin, Souchu de Rennefort, Carpau de Saussay, Maurycy August Beniowski. Do tego uczeni: Philippe Commerson, towarzysz Bougainville’a w podróży dookoła świata, zmarły na Madagaskarze, Pierre Sonnerat, Le Gentil de La Galazière.

³ Mit żyznej Ziemi Południowej wędruje od *Cosmographie universelle* André Theveta z 1575 r. po *Histoire des navigations aux Terres Australes* (1756) prezydenta Charles’a de

„urządzeniem” (przy okazji urzędzenia się) pchała gubernatorów i dowódców, którzy nieszczerze sprawdzili się w swej funkcji, by występować do najwyższych władz – króla oraz ministra marynarki i kolonii – z prośbą o wysłanie na Madagaskar. Tak czynili w XVIII w. hrabia de Maudave i baron Maurycy August Beniowski, ten ostatni słowacko-węgiersko-polskiej proveniencji. Jedynym, który otrzymał to, o co prosił był Étienne de Flacourt, gubernator Madagaskaru w latach 1648–1658. W drodze powrotnej na Wielką Ziemię – jak nazywają wyspę jej rodowici mieszkańcy – statek Flacourta, napadnięty przez piratów, spłonął i zasłużony gubernator nigdy nie dotarł do celu. Została jednak po nim książka, *Histoire de la Grande Isle Madagascar*, którą przygotował do druku w roku 1658, a uzupełnił podczas bytności w Europie o znamienity projekt urządzenia Madagaskaru jako nowej południowej kolonii Francji, punktu wyjścia do opanowania całego basenu Oceanu Indyjskiego⁴. Tak uzupełniona *Histoire...* ukazała się po raz drugi po śmierci autora w 1661 roku. Na dwa stulecia stała się podstawowym kompendium wiedzy o Madagaskarze: czego nie usłyszał od malgaskich niewolnic, to mógł Parny wyczytać u Flacourta – ktoś z burbońskich krajanów żyjących w metropolii mógł być mu pożyczyć egzemplarz.

Kolonia francuska na Madagaskarze w XVII w. skupiała się wokół Fort Dauphin na południowym wschodzie wyspy. Jak wskazuje sama nazwa, było to miejsce ufortyfikowane. Początki fortu sięgają czasu poprzednika Flacourta, protestanta Jacques’a Pronisa (1643–1648). Zabytkowe działa do dziś stoją na jego murach. Nową prochownię – ku podziwowi Malgaszy, jak twierdził w swoim dzienniku – postawił w 1769 r. Louis-Laurent de Féderbe hrabia de Maudave. Zmiana planów nastąpiła z początkiem lat 70. XVIII w., gdy na wyspę dotarł baron (lub hrabia – do wyboru) Beniowski⁵,

Brosses. Większość pierwszych nowożytnych utopii lokalizowano na antypodach, jak tę Tomasza Morusa, której łaciński tytuł z 1516 r. dał nazwę gatunkowi, Gabriela de Foigny, *La Terre Australe connue* (1676) czy Restifa de La Bretonne *La Découverte australe par un homme volant* (1781). Jeszcze w XIX w. pojawia się *Podróż do Kalopei* Wojciecha Gutkowskiego (1817): jej mieszkaniec, Kalop, to anagram Polaka. Zob. P. Matyaszewski, *Le voyage utopique de Wojciech Gutkowski: la Pologne se trouve-t-elle en Australie?*, „Romanica Wratislaviensia”, t. 66, 2019, s. 193–203.

⁴ Étienne de Flacourt, *Avantages que l'on peut tirer en l'Établissement des Colonies à Madagascar pour la Religion et pour le Commerce*, [in:] *Histoire de la Grande Isle Madagascar*, Nicolas Oudont/François Clouzier, Troyes/Paris 1661.

⁵ Vide: Maurycy Beniowski w literackiej legendzie (Warszawa 1970) pióra Andrzeja Sieroszewskiego, wnuka pisarza i zesłańca Wacława, który na emigracji w Paryżu w latach 1913–1914 napisał dyptyk o Beniowskim (*Beniowski i Ocean*). Legendę literacką Beniowskiego stworzył poemat dygresyjny Juliusza Słowackiego z 1841 r., a wcześniej jego

opromieniony sławą śmiałka, który – powtórnie aresztowany jako konfederat barski – zbiegł z zesłania na Kamczatce w towarzystwie Anastazji, córki rosyjskiego gubernatora, jako dobrowolnej zakładniczki. Na porwanym w porcie statku Św. Piotr i Paweł, z załogą, która *nolens volens* przeszła na jego stronę, odbył najpierw – aby zmylić pogoń – pionierski rejs na północ od Cieśniny Beringa, po czym skierował się na Aleuty, miejsce dodatkowego zaopatrzenia, i stamtąd od wschodu opłynął Japonię, dość niechętną wówczas Europejczykom. Co oznaczało, że pierwszym portem, do jakiego zawiał, było portugalskie Makau (fr. *Macao*), gdzie poprzedziła go sława, skonkretyzowana w ofertach przedstawicieli różnych kolonialnych potęg, doceniających jego żeglarskie doświadczenie. Takie wspomnienia pozostawił sam hrabia (lub baron) na piśmie dopiero w roku 1790⁶; tymczasem, zachęcony przez gubernatora francuskich kolonii na Maskarenach⁷, silny poparciem królewskiego ministra, próbował zapanować nad Madagaskarem od północy⁸. Zbrojną placówkę (Fort Choiseul⁹) utworzył w zatoce Antongil, legendarnym miejscu przybicia pierwszych zamorskich osadników na wyspie – austronezyjskich żeglarzy z Indonezji i Archipelagu

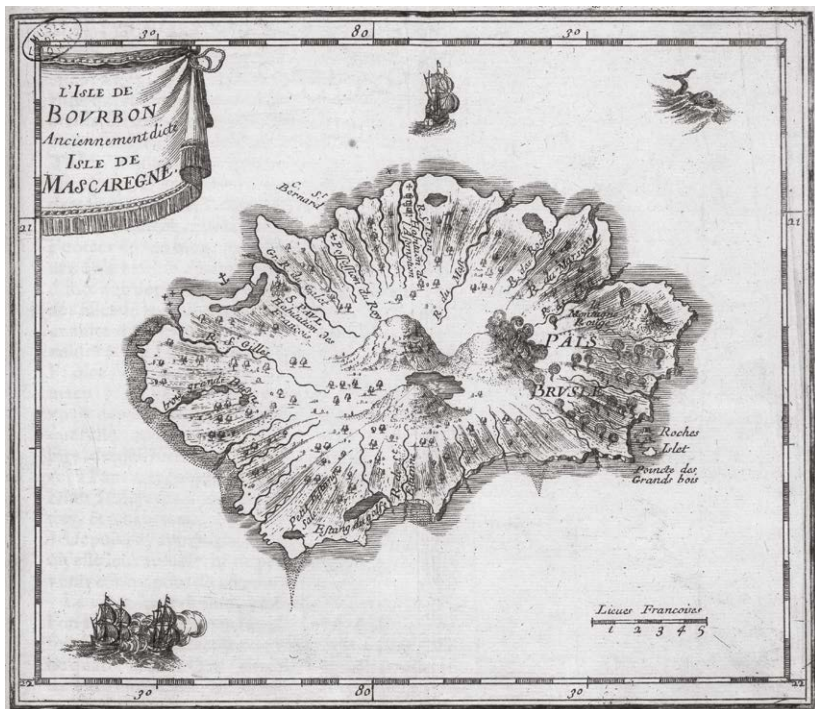
niektóre (modne?) przygody wykorzystali już to Józef Bogusławski, w pamiętnikach „przesławnego karła” (wyd. najdłuższe: Durham 1820, rozdz. IV – Podróż na Kamczatkę i zwiedzanie Syberii), już to Michał Dzierżanowski, którego awanturnicze ambicje przerosły to, czego istotnie dokazał (cf. M. Kamecka, I. Zatorska, *Les Polonais en France 1696–1795. Bio-bibliographie provisoire*, Leksem, Łask 2010, s. 40–41).

⁶ Ukazują się wtedy w Londynie jego *Mémoires et Voyages* napisane po francusku, następnie przełożone na angielski i znowu na francuski (wyd. 3, Paryż 1794): wszystko to już po śmierci autora, który poległ w 1786 r. broniąc świeżo wzniesionego fortu Maurétania przed karną ekspedycją francuską. Francuzi pomawiają o zabicie Beniowskiego jednego z Malgasz, niechętnego „Anglikom” – Amerykanom? w każdym razie Anglosasom, z którymi baron powrócił na wyspę w 1785 r. (cf. raporty La Serre’a i Lasalle’a, [w:] I. Zatorska, *Discours colonial, op. cit.*, s. 275–276). Polski przekład *Pamiętników* (z wersji angielskiej) pióra Edmunda Kajdańskiego, obrońcy czci barona, ukazał się w Oficynie Volumen w 1995 r. (II wyd. w 2017 r.).

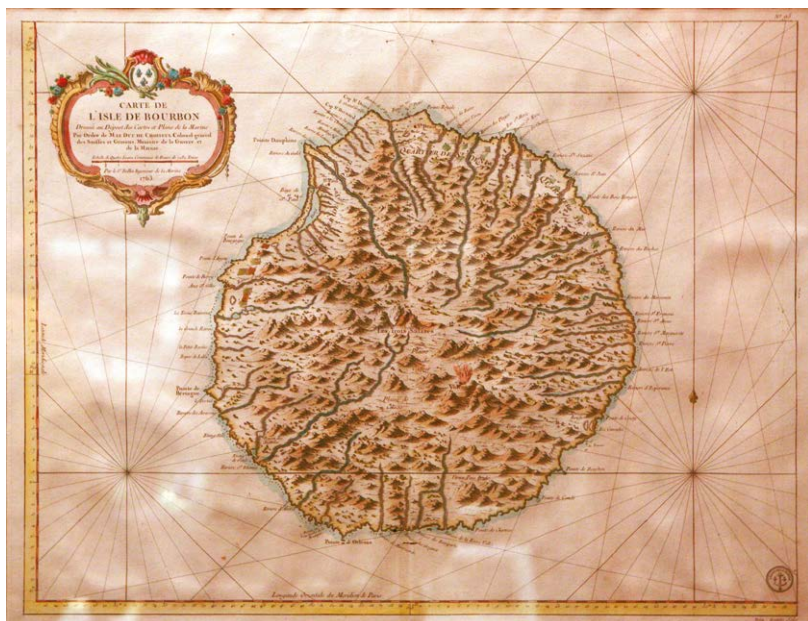
⁷ Tak zwano położone na wschód od Madagaskaru wyspy: Bourbon – przyszłą la Réunion – oraz île de France – dawniej i dzisiaj Mauritius.

⁸ Nadużywając swoich pełnomocnictw, według królewskich inspektorów miał bowiem – na czele korpusu czterdziestu ochotników (z własnego poboru) – jedynie stworzyć i utrzymywać placówkę umożliwiającą wymianę handlową z wyspą, bez prób ekspansji terytorialnej.

⁹ Od nazwiska b. ministra marynarki i kolonii Choiseul-Praslina oraz b. szefa rządu, Choiseul-Stainville’a; marketing spelzł na niczym, wysłana na wyspę w 1775 r. rządowa inspekcja stwierdziła niezgodność faktów z raportami, przejaw marnotrawczej megalomanii barona. Aczkolwiek ten, w odpowiedziach na pytania inspektorów, wykazywał np. postęp melioracji okolicznych rozlewisk, mający ograniczyć liczbę chorych na malarię.

Wyspa Bourbon, XVII w.

Wyspa Bourbon, 1763.

Madagascar, XVII w.

Malajskiego. W głębi łądu Beniowski zbudował fort (drewniany) nazwany Louisbourgiem, rozszerzając przy tym kontakty na dalszych sąsiadów, dzięki wyprawom tłumacza i faktora Mayeura, chyba pierwszego Europejczyka, który dotarł do królestwa Merina i do nieujarzmionych Sakalawów. Wiele kontrowersji budzą „oświecone” i woluntarystyczne próby obu komendantów z XVIII wieku. Nie zawsze sprzyjały im autorytety z sąsiednich Maskarenów: gubernator Desroches, niechętny hrabiemu de Maudave a przyjazny Beniowskiemu¹⁰, został zastąpiony przez Maillarda, przeciwnika barona¹¹. Punkt widzenia gubernatora, polityczno-wojskowego namiestnika, którego siedzibą była île de France, był daleki od opinii intendenta, któremu bliższe były kwestie ekonomiczne, i uznanie dla wyspy-spichlerza, czyli Bourbon, rodzinnej ziemi Parny’ego.

Bo to właśnie na dwóch sąsiadujących z Madagaskarem od wschodu wyspach – bezludnych, gdy w początku XVI w. odkryli je żeglarze portugalscy – Francuzi od początku pojawili się w roli, nie jedynych, kolonizatorów¹². Rodzinna wyspa Parny’ego, Bourbon¹³, należała do Francuzów od początku nowożytnej kolonizacji, tj. od 1663 roku¹⁴. Rzut oka na staty-

¹⁰ W 1771 r. z uciekinierem z Kamczatki Desroches miał konwersować po łacinie, bo francuskim Beniowski wtedy jeszcze nie władał.

¹¹ Beniowskiemu udało się zjednoczyć przeciw sobie wszystkie władze kolonii. W swoich *Pamiętnikach* wspomina (co, znamienne, przemilcza w raporcie do ministra), że zgromadzeni przedstawiciele sąsiadujących z nim zbiorowości malgaskich wybrali go na swojego *ampansakabe* czyli „Naczelnego Sędziego i Naczelnego Wodza Narodu” – miał reprezentować ich interesy wobec potęg kolonialnych (sam przedstawiał się odtąd w Europie jako „cesarz Madagaskaru”). M.A. Beniowski, *op. cit.*, 1995, s. 526–538, 593–595.

¹² Wprawdzie przyszła Bourbon nie przypadła do gustu ani Anglikom (w 1614) ani Holendrom (w 1619), ale już ci ostatni upodobali sobie na prawie całe stulecie sąsiedni Mauritius, nazwany tak na cześć *stathoudera* Maurycego de Nassau, panującego w Holandii akurat, gdy zawinęli na wyspę w 1598 roku. Opuścili ją dopiero w 1710 r., po wyrąbaniu hebanowych lasów i wybicciu znacznej liczby ptactwa (niektóre endemiczne gatunki, jak dront dodo, znikły na zawsze: na Mauritiusie ok. 1662 r. – na Bourbon dopiero w końcu XVIII w.); wytrzebiono też żółwie lądowe. Wg Augusta Toussainta, już przy pierwszym odwozie w 1658 r. Holendrzy pozostawili Mauritius w takim stanie, jakim przez lat dwadzieścia corocznie wyspa była nawiedzana przez cyklony (A. Toussaint. *Histoire des îles Mascareignes*, Berger-Levrault, Paris 1972, s. 27–28).

¹³ W 1507 r. wyspę odkrył niejaki Pedro Mascarenhas, stąd jej pierwsza portugalska nazwa: Mascarin, niekiedy podmieniana na Św. Apolonii (Santa Apollonia). Francuzi nadali jej miano Bourbon – od nazwiska panującej dynastii Burbonów.

¹⁴ Pierwszy raz Francuzi objęli ją w posiadanie w 1638 r., co Pronis w 1643 a Flacourt w 1649 r. potwierdzili. Pierwszymi jej mieszkańcami było zesłanych tam w 1646 r. przez Pronisa dwunastu buntowników, których po trzech latach odnajduje w tak dobrej formie („sains et gaillards”), że uznaje wyspę za zdatną do zasiedlenia.

styki ukazuje społeczność, w której proporcje między białymi, francuskimi osadnikami, a ludnością kolorową (niewolnikami lub służącymi) były na ogół stałe¹⁵. Bardzo szybko jednak, podobnie jak na sąsiednim poholenderskim Mauritiusie¹⁶, proporcje między ludnością europejskiego pochodzenia a kolorowymi (niewolnikami, mieszańcami, potem wyzwolencami) ulegają odwróceniu. Osadnicy z północnej półkuli stanowią zaledwie jedną piątą ludności niektórych dystryktów (tu zwanych kwartałami – fr. *quartiers*)¹⁷.

Obecność niewolników na Maskarenach ma inną genezę niż na sąsiednim Madagaskarze. Na Wielkiej Wyspie¹⁸ niewolnictwo miało charakter endemiczny: „Władcy [malgascy] nieustannie ze sobą walczą, a celem tych wojen jest zdobycie jeńców przeznaczonych na sprzedaż Europejczykom.” To zdanie z „Przedmowy” Parny’ego jest jednak tylko po części prawdą: w relacjach przebywających na Madagaskarze od XVII w. Francuzów branie przez wyspiarzy jeńców i handel nimi (wymiana głównie na proch i strzelby) odgrywają istotnie znaczną rolę. Ale między malgaskimi władcami praktykowano podobny proceder. Dopiero po zdobyciu wyspy w 1896 r., w jednym z pierwszych francuskich dekretów niewolnictwo zostało urzędowo zniesione¹⁹.

¹⁵ Przybyli w 1662 r. z Madagaskaru dwaj biali w towarzystwie dziesięciorga Malgasy (3 kobiet i 7 mężczyzn) wkrótce dali początek populacji, która w 1665 r. powiększyła się o dwudziestu dwóch osadników (H. Lacaze, *L’île Bourbon. L’île de France. Madagascar. Recherches historiques*, Éditions Orphie, Saint-Denis 2009 [Parent, Paris 1880], s. 90–93). Pół wieku później spośród prawie tysiąca mieszkańców więcej niż połowę stanowili biali; ledwie jednak wprowadzono intensywne uprawy (kawy, potem korzennych przypraw, wreszcie wanilii i trzciny cukrowej), liczba niewolników skokowo wzrosła. Uzależnienie od koniunktury na luksusowe towary odbiło się niekorzystnie na gospodarce wyspy Bourbon, już jako Réunion: od lat 60. XIX w. na ponad pół wieku znalazła się w permanentnym kryzysie. D. Vaxelaire, Note de l’éditeur, [in:] H. Lacaze, *L’île Bourbon...*, *op. cit.* nlb.

¹⁶ Francuzi dopiero w 1721 r. – formalnie od 1715 r. – przejmują wysepkę, opuszczoną przez ich pierwszych (przed Anglikami) konkurentów w Azji.

¹⁷ Za ostatniej bytności Parny’ego, w jego kwartale Saint-Paul dysproporcja ta była największa: w 1788 r. żyło tam 1.219 białych, 206 wyzwolenców i 7.950 niewolników. (H. Lacaze, *L’île Bourbon...*, *op. cit.*, s. 237.)

¹⁸ Powierzchnią ponad dwa razy większy od Polski, Madagaskar jest uznany za czwartą co do wielkości wyspę na świecie.

¹⁹ Co dało, poza utratą niepodległości, dodatkowy powód do buntu arystokratom, pozbawionym w ten sposób taniej siły roboczej w swoich posiadłościach. Oto jeden z powodów powstania tzw. Menalamba, czyli Czerwonych Koszul – czerwonych od koloru ziemi malgaskiej, bogatej w tlenki żelaza, skąd jeszcze jedna jej nazwa: Czerwona Wyspa. Zniesienie niewolnictwa z inicjatywy malgaskiej zainaugurował premier Rainilaiarivony w 1877 roku.